

УДК 37.013.43

Наталія Приймас

РОЗВИТОК І ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ ЛІТЕРАТУРНОГО ВИХОВАННЯ

На початку ХХІ століття в Україні розробляються концептуальні засади гуманітарного розвитку держави, вдосконалюється система виховання учнівської молоді з урахуванням європейських освітніх стандартів. Одним з основних завдань держави є охорона, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання людей, підвищення їх культурного рівня.

Досить актуальним для сьогодення є питання ролі та значення книг, зокрема художньої літератури, для виховання і розвитку особистості. Якщо враховувати значення літератури в житті суспільства, її роль у розвитку таких масових мистецтв, як театр, кіно, то повністю можна розглядати художню літературу попереду інших видів мистецтва.

Роль виховання художнім словом підкреслювали Я. Коменський, К. Ушинський, О. Потєбня, І. Франко, І. Огієнко, Леся Українка, В. Сухомлинський та ін. Проблеми виховання та розвитку особистості через літературну освіту проаналізовано у працях М. Бахтіна, Т. Завгородньої, Д. Овсяненка-Куликовського, Є. Пасічника, Н. Побірченко, Н. Скрипченко, Б. Степанишина, П. Флоренського, П. Хропко. Питання взаємозв'язку емоційно-чуттєвої сфери і сприймання художнього твору досліджували Б. Ананьєв, В. Асмус, Н. Волошина, І. Зязюн, Н. Миропольська, Л. Проців та інші вчені.

У статті І. Багряного “Думки про літературу”, опублікованій у збірнику Мистецького Українського Руху в Ашаффенбурзі (Німеччина) у 1946 р., зазначено: “Література покликана виховувати і гартувати людей, окрилювати їх, озброювати в ім'я творчого життя, боротьби і цвітіння” [1, с. 35]. У цьому ж збірнику міститься стаття У. Самчука “Велика література”, у якій він відстоює думку про справжнє покликання і призначення “великої літератури”: “Твори великої художньої літератури давали, дають і будуть давати щось, що скріплює, збагачує, цементує солідарність людських вдач і різноманітностей. . . Велика література світу – це найвищий моральний ареопаг, де судяться і дають присуд вселюдські моральні чи аморальні вчинки. . .” [4, с. 45].

Роль літератури у вихованні та розвитку особистості важко переоцінити. Розглядаючи методику викладання української літератури у школі, Б. Степанишин наголошує на тому, що “засобами художнього слова, біографічними мате-

ріалами про письменників, усім курсом історії літератури можна розвинути не лише розумові сили учнів., а й їх навчальні і почасти навіть наукові інтереси, почуття, волю, мотиви діяльності тощо” [6, с. 75]. Виховання чутливості до слова, за В. Сухомлинським, є чи не найголовнішою передумовою гармонійного розвитку особистості. Літературну освіту слід розглядати як засіб розвитку емоцій та розумових сил. Головне – не сума знань із літератури, а розвинуті на їх матеріалі здатність уявляти, співпереживати, розмірковувати, узагальнювати та здатність ці вміння застосовувати повсякденно впродовж усього життя.

Ми зосередимо увагу на окремих аспектах, які обґрунтовують виняткове значення художньої літератури.

Мета статті – розгляд художньої літератури як мистецтва слова в контексті проблеми виховання та розвитку особистості.

Звертаємо увагу на те, що літературна творчість як мистецьке явище становить естетичну цінність. Естетичне виховання художнім літературним словом важко переоцінити, слово як будівельний матеріал художньої літератури є найбільш доступним засобом вираження ідей автора, воно об’єднує різноманітні компоненти естетичного впливу, формує естетичне ставлення до дійсності. На сторінках творів ми насолоджуємося художніми засобами завдяки їх змістовності, виразності. Автор майстерно використовує різноманітні виражальні засоби літератури, завдяки яким сприйняття твору дає естетичне задоволення.

Психолого-педагогічні науки, зокрема: історія педагогіки, теорія навчання і виховання, психологія, пов’язані з методикою викладання літератури, і навпаки, з історії української і світової педагогіки методика літератури черпає загальнопедагогічні ідеї. Таким чином, існує двосторонній зв’язок літератури та педагогіки, а особливо тут можна виділити потужний позитивний вплив літературного слова на виховання і розвиток особистості, основою чого є емоційно-психологічна сфера людських почуттів: “Інформація, яка зігріта почуттями, пережита, осмислена учнями, здатна впливати на розвиток особистості. Естетичні почуття є необхідною базою формування ідейних і моральних переконань та уявлень людини... Без розвитку в школярів емоційної культури, без переживань, сердечної схвильованості не може бути справжнього виховання засобами мистецтва” [2, с. 50]. Практикуючи форми і прийоми роботи, які активізують процеси емоційних переживань, ми прокладаємо шлях виховному процесу, джерелом якого є літературна освіта. Враховуючи принцип емоційності при сприйманні художнього твору, потрібно старатися на його основі викликати в учнів відповідні до задуму автора почуття. Дуже важливо для читача “пов’язати ідейний світ письменника зі своєю особою...” [6, с. 233]. Чуттєвий стан творця, читця і слухача, злиті воедино на емоційній основі сприйняття твору, мають найвищий ефект. Під час читання людина міркує і разом із тим

деякою мірою змінюється, духовно багатшає. Віктор Гюго наголошував, що читач відривається від книги зовсім іншим, ніж був до того. Подібний вплив на читача мають лише високохудожні літературні твори, а сила впливу мистецтва художнього слова на людину залежить від естетичних категорій і емоцій.

Ми поділяємо думку Б. Степанишина про те, що “схвильованість, а інколи потрясіння змістом прочитаного мимоволі штовхає людину на роздуми... Мистецтво витонченої словесності містить у собі могутню ідейну і моральну наснагу, воно етично й естетично вдосконалює людину, стимулює її і примножує творчі потенції... Літературні твори є джерелом радощів і натхнення мільйонів людей. Засобами художнього слова можна і слід виховувати в нашої юні волелюбність і громадянську активність, сумлінне ставлення до праці та порядність, високу національну й інтернаціональну свідомість, чесність і правдивість” [6, с. 49]. Серед найголовніших вимог, яких повинен дотримуватися педагог у цьому процесі, є заохочення учнів до самовиховання та самоосвіти, виховання в них загальнолюдських і національних ідеалів, прищеплення національної свідомості.

Як зазначено в загальній теорії виховання, “методика вивчення літератури і засобами художньої літератури, і на матеріалах життєписів письменників, автобіографічних творів і мемуарів виховує гармонійні, цілісні особистості, характер і волю, плекає мораль, формує активну життєву позицію, розвиває професійні нахили. Внутрішні процеси виховання цієї особистості, формування теоретико-літературних понять і ряду вмінь у сфері літературної освіти, закономірності цих складних процесів розвиває нам загальна, вікова і педагогічна психологія” [6, с. 7].

При опануванні літератури найважливішим є те, який впливає інформація на розвиток учнів. Виконуючи загальну мету літературної освіти, необхідно прилучати учнів до мистецтва слова, до духовних пошуків видатних письменників, “виховувати потребу в читанні, інтерес до художнього слова, високі смаки, здатність і вміння естетично і творчо сприймати прочитане” [2, с. 49].

Аналізуючи завдання літературної освіти, що є цілим навчально-виховним комплексом, можна виділити кілька основних ліній: естетичне виховання, формування національної свідомості, виховання високої християнської моралі. У трудовому вихованні потрібно звернути особливу увагу на відродження традиції українців як мудрих хліборобів, господарів землі, оберігачів і примножувачів рукотворних скарбів рідного краю, його природних багатств. Варто пам’ятати, що “зробити літературне навчання виховуючим – означає проїняти його зміст животрепетними ідеями сучасності... Ці ідеї прийдуть до учня лише через відчуття краси художнього твору” [6, с. 51]. Для цього ми повинні розкрити цю красу, допомогти учням зрозуміти і збагнути її. Потужний стру-

мінь літературного слова повинен впливати на свідомість, формуючи ті грані, які відтворюють основні сторони, ідеї художнього твору.

Розглядаючи художню літературу як одне із джерел естетичного виховання особливу увагу звертаємо на пізнавальну функцію, яка зосереджена на персоналіях письменників. Щоб “учень пішов з уроку вивчення особистості письменника інтелектуально й емоційно наснаженим, морально цілеспрямованим, естетично натхненим, зачудованим величчю духу Митця і Громадянина” [6, с. 194], необхідне “належне ознайомлення з життєвим шляхом письменників” [6, с. 179].

Життєписи письменників, уявлення про найголовніші їхні твори, історії написання цих творів, дані стосовно прототипів художніх образів входять до пізнавальної функції. Ґрунтовне знання життєпису, характеру, світогляду письменника дає можливість глибше збагнути зміст твору, аналіз якого, у свою чергу, сприяє глибшому пізнанню особи митця. Даного питання стосується принцип історизму в літературному вихованні. У літературі цей принцип передбачає характеристику певної доби, у процесі виховання під принципом історизму розуміємо плекання історичної пам’яті, шанобливе ставлення до рідної мови, своїх предків, національної віри, до світлих і трагічних сторінок історії України.

Для виховання засобами художнього слова і водночас активізації літературної освіти потрібні такі методи і прийоми роботи, які найоптимальніше інтенсифікують всі розумові й емоційні сили учнів, впливають на формування їх світогляду. Треба зробити все, аби вивчення особистості письменника давало учням інтелектуальну й емоційну наснагу, а естетичне виховання морально цілеспрямовувало. Біографічний матеріал, який правильно донесений до учнів, краса життєвого подвигу митця, гармонійне поєднання його способу життя і творчості викликає в них позитивні емоції, має глибокий вплив на формування особистості, на вибір ідеалу. Для правильного протікання виховного процесу, побудованого на матеріалі про особистість письменника, учням важливо пізнати його вдачу, звички, уподобання, громадське обличчя, особисте життя. Лише тоді, коли постать письменника буде різносторонньо розкрита, коли він стане учням не лише зрозумілою, а й близькою людиною, вони сприйматимуть його і як митця, і як борця, перейматимуть його погляди, ідеї, моральний кодекс, що якраз і є найпершим завданням літературного виховання.

Вивчаючи літературний твір, “наголошувати слід на багатстві духовного світу письменника, на красі його вчинків, на величі проголошуваних ним ідеалів” [6, с. 109]. Для виховання засобами мистецтва слова вивчення особистості письменника є необхідним. “Література в нашу епо-

ху, в наш час... це є справа нації, речником якої має бути письменник чи поет” [1, с. 35], – таку думку висловив І. Багряний на сторінках збірника МУР у 1946 р., ці слова залишаються актуальними і сьогодні.

Н. Савчук наголошує на тому, що українська література є не лише засобом пізнання, а й “важливим знаряддям суспільного розвитку і виховання, мета якого є ціннісна орієнтація особистості, формування її національної свідомості. Завдання вчителя – допомогти учням виробити власний еталон людини (українця), який би став орієнтиром у процесі самовиховання” [3, с. 44].

У літературному вихованні вагоме значення має психологічна налаштованість вихованців. Необхідно відштовхуватися від безпосереднього інтересу, підтримуючи і розвиваючи його, знайомитись із кожним видом мистецтва під час знайомства зі специфікою художньої літератури. При виборі методики знайомства з літературою як видом мистецтва слід використовувати різноманітні методи. Наприклад, для того, щоб організувати бесіду про специфіку художньої літератури, вихователь повинен спершу подати основний вихідний (базовий) матеріал, а згодом, розкриваючи різноманітні зображувальні засоби художньої літератури, можна широко використовувати самодіяльність учнів. Але ця методика не використовує повною мірою активність учнів. Натомість можна запропонувати більш складну, але ефективнішу методику. Вона полягає в тому, що в центрі уваги повинно бути мистецтво читання – особливості сприйняття творів художньої літератури читачем; згодом, відштовхуючись від спостережень над процесом сприйняття, підвести читачів до самостійних висновків про специфіку художньої літератури. Таким чином, основне завдання виховання – поставити читачів у ситуацію, яка змусить їх замислитися над тим, як вони самі сприймають, читають літературні твори.

Одне з основних завдань літературного виховання – пробуджувати потребу в естетичній самоосвіті та самовихованні. У чому полягає мистецтво читання? Читання – це специфічний спосіб естетичного сприйняття творів, мистецтва слова. Відмінності в результатах читання, різне розуміння й оцінка творів можуть бути частково зумовлені різноманітністю шляхів відтворення й осмислення прочитаного, що породжено багатством, змістовністю, глибиною літературного твору. Відмінності в результатах читання можуть залежати також від здатності людини відтворювати прочитане. Нарешті, частково ці відмінності можуть залежати від розвитку читача, його здатності до творчої роботи під час читання. Але у всіх випадках читання є творчою працею.

Чи настільки простим є процес читання як нам іноді здається? Чи зводиться він лише до того, що ми проводимо очима по рядках сторінок і з букв складаємо слова? Звичайно, ні. Це процес складний. Перечитуючи навіть добре знайомий твір, ми переконуємося, що потребується велика праця нашої свідомос-

ті, якщо в ході перечитування здійснюємо так званий аналіз твору. Але встановлення зв'язків між частинами твору, співставлення раніше прочитаного з новими епізодами – все це, що ми називаємо аналізом, і є творчістю читача.

Завдяки чому письменник змушує читачів виконати складну творчу роботу? Лише завдяки слову, яким впливає на читача. Слово – це будівельний матеріал у художній літературі, з допомогою якого створюється літературний образ. Таким чином, ми говоримо про те, що художня література – це мистецтво слова. Сила літературного слова, його психологічний вплив дають безмежні можливості для виховання. Саме від автора залежить сила літературного слова: “Можна те саме слово поставити так і сяк. І від того, яку воно буде кидати від себе на нашу уяву тінь, від того залежатиме сила самого твору” [5, с. 172]. Важливо дати відповідь на питання: завдяки яким особливостям слова письменник спонукає нас здійснювати творчу діяльність? Які особливості слова дозволяють створювати художні образи, що змушують нас за читанням забувати про все на світі? Відповіддю на ці питання має бути висновок, який стане єднальною ланкою при переході до з'ясування специфічних якостей художньої літератури. Спонукаючи вихованців шукати відповідь на сформульовані вище питання, слід наголосити на необхідності для цього розуміння специфіки літератури як виду мистецтва.

Специфіка будівельного матеріалу в художній літературі багато чого зобов'язує письменника. Щоб втілити свій задум у художні образи, він шукає такі хвилюючі, проникливі слова, яким не можна не повірити, старається знайти те єдине, незамінне слово, за допомогою якого можна найбільш певно і переконливо передати свої думки і почуття. Однак специфіка мистецтва слова багато чого зобов'язує і читача. Літературні твори лише тоді більш чи менш сильно діють на читача, коли читач має можливість уявити певні картини, образи, створені письменником, зі свого читацького особистого досвіду. Від поєднання досвіду письменника і досвіду читача залежить художня правда – переконливість словесного мистецтва, якою і пояснюється сила впливу літератури.

Оскільки читання – це специфічний спосіб сприйняття образу в літературі, пов'язаний із творчістю читача, необхідно з'ясувати сутність процесу, який відбувається при створенні образу в уяві читача. Це своєрідна співтворчість, у ході якої відбувається поєднання досвіду читача і досвіду письменника. Вплив художнього твору на духовний світ особистості здійснюється у процесі цієї співтворчості.

Твори словесного мистецтва звертаються безпосередньо до читача, його особистого досвіду, до його почуттів та думок і непомітно на основі особистих переживань і роздумів, викликаних художніми образами, підводять до

авторської оцінки зображених явищ, до ідеї твору. При цьому і оцінка, й ідея стають немовби особистим надбанням читача. Сила впливу літератури в тому, що вона не нав'язує свої висновки, а змушує самого читача підійти до цього висновку, сформулювати його. Глибина впливу і сила впливу літературного твору залежить не лише від світогляду, таланту і майстерності письменника, але й від рівня підготовленості, від художньої культури того, хто сприймає твір. Чим вищий рівень культури, інтелектуального розвитку, тим сприйняття твору багатше і глибше, естетична радість яскравіша і більша. З огляду на це ми повинні говорити, що специфіка словесного мистецтва до багато чого зобов'язує читача. Показуючи процес сприйняття літературного твору, говорячи про здатність слова викликати у свідомості наочні уявлення, про сутність асоціативного бачення, ми доводимо справедливість думки, що читання – це особиста праця читача і співтворчість із письменником.

Отже, проблема літературного виховання є досить актуальною для сьогодення. Прищепивши інтерес до літератури, ми прокладаємо шлях вихованню і розвитку особистості через літературну освіту, “школа має виховати мислячу людину і водночас – громадянина” [6, с. 14]. З огляду на те, що правильно організована літературна освіта є одним з основних джерел цього виховання, актуальною є проблема вдосконалення шляхів та вибору методик знайомства з літературою як видом мистецтва для формування особистості читача. Літературне виховання мистецтвом художнього слова є одним з основних завдань сучасного навчально-виховного процесу.

У подальших дослідженнях на науковий розгляд заслуговують питання методики виховної роботи з позакласного читання, вивчення літературних вподобань дітей і молоді, ролі та значення художньої літератури у вихованні підростаючих поколінь у різні історичні періоди розвитку суспільства.

1. *Багрянний І.* Думки про літературу / *І. Багрянний* // Мистецький український рух. — Мюнхен ; Карльсфельд, 1946. — Зб. 1. — С. 25—36.
2. Концепція літературної освіти / *Н. І. Волошина, Є. А. Пасічник, Н. Ф. Скрипченко, П. П. Хропко* // Початкова школа. — 1994. — № 3. — С. 48—56.
3. *Савчук Н.* Формування національної свідомості під час вивчення роману Уласа Самчука “Волинь” / *Н. Савчук* // Улас Самчук : до 90-річчя від дня народження письменника : ювілейний зб. — Рівне, 1994. — С. 42—44.
4. *Самчук У.* Велика література / *У. Самчук* // Мистецький український рух. — Мюнхен ; Карльсфельд, 1946. — Зб. 1. — С. 38—52.
5. *Самчук У.* Волинь : трилогія. Ч. 3 : Батько і син / *У. Самчук*. — 3-є вид. — Торонто : Громадський комітет для видання творів Уласа Самчука, 1969. — 396 с.
6. *Степанишин Б.* Викладання української літератури в школі / *Б. Степанишин*. — К. : Проза, 1995. — 254 с.

Н. Приймас

**Развитие и формирование личности
средствами литературного воспитания**

В статье рассматривается художественная литература как искусство слова в контексте проблем воспитания и развития личности. Проанализировано комплекс задач литературного воспитания, в частности пробуждение потребности в эстетическом самообразовании и самовоспитании. Обосновано необходимость изучения личности писателя для воспитания средствами художественного слова. Анализируя влияние художественного произведения на духовный мир личности, доказано, что выбор и усовершенствование методик знакомства с литературой как видом искусства для формирования личности читателя является актуальной проблемой современного учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: литературное воспитание, художественное слово, читатель, развитие личности.

N. Pryimas

**Development and Formation of a Personality
by Means of the Literary Education**

The fiction as an art of word in the context of the problems of bringing up and developing the personality is under consideration in the article. The author analyses complex of tasks of literature upbringing, in particular awakening the need of aesthetic self-education and self-upbringing. The paper substantiates the necessity of studying the writer's personality for upbringing by means of the art of word. Analyzing the influence of the work of fiction on the personality's spiritual world, it is proved that the choice and improvement of the methods of getting acquainted with literature as a kind of art for the formation of the reader's personality is considered to be the current problem of modern education and upbringing process.

Key words: literature upbringing, artistic word, reader, forming the personality.

Рецензент – кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник С. Б. Пономаревський